

НАУМ РЕЗНІЧЕНКО

«НАД ЦИМ МІСЦЕМ ЗАВЖДИ
СТОЯТИМЕ ТУМАН»

Ойєрбах Р. На полях Трєблінки (репортаж) / Пер. з ідиш І. Гусєва. Передм. А. Подольського, А. Фредєкінда. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту: Сфера, 2007. – 80 с.

ISBN 966-8782-38-0

Мені здається, що один мільйон людей, страчених протягом одного року на одному маленькому місці, – це у мільйон разів більше, ніж мільйон людських розумів здатний збагнути.

Рохл Ойєрбах

Книга Рохл Ойєрбах потрапляє до українського читача через 60 років після її першого видання у Польщі мовою ідиш завдяки ініціативі Українського центру вивчення історії Голокосту та наполегливим зусиллям талановитого перекладача Ігоря Гусєва.

Як зазначають автори передмови, «багато чого доходить до нас надто пізно, але є надія, що ця запізненість, віддаленість від тих жахливих подій додасть нам змоги осмислити їх належним чином» (с. 3). Цьому осмисленню, безумовно, сприяє сама особистість автора книги «На полях Трєблінки».

Випускниця філософського факультету Львівського університету Рохл Оєрбах була яскравою письменницею-модерністкою – однією з небагатьох єврейських жінок, котрі ще до Другої світової війни подолали гендерний бар'єр і добилися поваги та визнання своєї художньої діяльності. Коли війна прийшла у Польщу, Оєрбах опинилася в пастці Варшавського гетто. Вона вела щоденник подій, писала оповідання, допомагала створювати таємний архів гетто, частини котрого були віднайдені після війни. Письменниця також викладала в «підпільному університеті» гетто та керувала суповою кухнею, рятуючи якомога більше євреїв від голодної смерті. Після ліквідації гетто Оєрбах продовжувала писати зі схованки на «арійській» частині Варшави. Після війни емігрувала до Ізраїлю, де була одним із засновників «Яд Вашем» – Меморіального музею історії Катастрофи. Рохл Оєрбах організувала Департамент із зібрання спогадів свідків Катастрофи, написала декілька книг з історії Варшавського гетто. Померла в Ізраїлі в 1976 році.

7 листопада 1945 року разом з представниками Центральної єврейської історичної комісії у Польщі та п'ятьма колишніми в'язнями Треблінки Рохл Оєрбах відвідала місце, де був розташований цей табір смерті. Те, що побачила письменниця, спонукало її до написання книги, яка стала, з одного боку, своєрідним «репортажем по гарячих слідах з місця подій», а з другого – глибокою філософською рефлексією щодо природи Зла в людській душі та екзистенціального абсурду Всесвіту.

Суворий історик має багато підстав для закидів автору книги. Але, як зазначає сама Рохл Оєрбах у передмові, в цій книзі «більш рефлексивного, а не зображального, більш сказаного, ніж показаного [...]». Є те, що від болю» (с. 11).

Провідник та випробувач болю, автор передає цей біль читачеві:

«[...] Галинка Чехович, 7-річна дівчинка з Треблінського протоколу, розумна, за мить до смерті зображена єврейська дитина.

Перед розставанням вона положила голівку на плече свого батька, не заради того, щоб на його грудях шукати втіхи, секунди схованки для очей, що бачать вже ясно загибель. Ні, вона хоче заспокоїти батька, вона його хоче втішити та підкріпити (курсив Р. Оєрбах. – *Н.Р.*).

“Татусю, не лякайся! Татусю, не турбуйся!” та “На, тобі, татусю, годинника. Ти залишишся жити, тобі згодиться”.

Тато таки “залишився”, і він “живе”.

І я також чую та бачу цю дівчинку, а її сльози, які вона не виплакала, щоб не спричинити горе своєму татові, вже плакатимуть в мені до кінця моїх днів».

Спогади та свідчення тих, хто спромігся повернутися з Треблінського пекла, – документальна основа книги Рохл Оєрбах. Бажання «знати

правду і зробити все можливе для пізнання цієї правди неевреями» – моральний «вектор» цієї книги.

Коли Рохл Ойєрбах та її супутники відвідали місце колишнього табору смерті, вони побачили «напівзатінені мандрівними пісками зів'ялі жменьки трави. На всій поверхні немає рівного місця. Все розрите та розкопане. Пагорби та ямки [...]».

У німецькі часи вся територія табору була поорана і засіяна травою. Коли трава зійшла, то покрила всю поверхню – зручне маскуванню. Здавалося, таким чином були зітерті сліди злочину. Потім... до поля мертвих почали прибувати шакали та гієни у людському вигляді...» (с. 69).

У 80-ті роки минулого століття А. Вознесенський в поемі «Ров» дає іншу назву цим «шакалам та гієнам» – «новорылы», натякаючи на позачасовий характер явища людської потворності.

«Що за майстерний витвір чоловік! Який шляхетний розумом! Який безмежний хистом! Як вражає й дивує доцільністю постаті й рухів! Дією подібний до ангела! Тямою – до божества! Окраса всесвіту! Найдовершеніше з усіх створінь! Одначе, що мені ця квінтесенція праху?» (Пер. Л. Гребінки).

Чи відав великий Шекспір, що завдяки зусиллям «майстра-смерті з Німеччини» (образ Пауля Целана) слова принца датського набудуть у ХХ столітті страшеного буквального сенсу?

Не випадково згадує цього героя і Рохл Ойєрбах, коли вона досягає поля, «всіяного людськими кістками», – мабуть нових полів Єлізіюма, що їх створили гітлерівські улаштувальники «die neue Wirklichkeit» («нова дійсність»): «Бомби розрили нутрощі опаскудженої землі. Кожні кістки, ребра, клаптики спинних хребтів, черепи – великі й маленькі, короткі та довгі, круглі та овальні. Черепи...

І де нам тут узяти расового дослідника?

Він би тут міг без кінця робити найостаточніші антропологічні виміри відносно складових расових частин єврейського народу.

Чи краще нам тут мати філософа, дослідника, принца Гамлета з Данії, який би тут впровадив потойбічну бесіду?» (с. 70).

Але що сказав би принц датський «єврейським кісткам Треблінки», які – «після всіх спалень» – «звідти можна вивезти вагонами», «можна розподілити поміж євреями усього світу»?..

Метафізичний жах, що пронизує книгу «На полях Треблінки», зростає, коли автор починає аналізувати психологію та технологію катів табору смерті, «психічні й психосоціологічні механізми, розроблені на науковому рівні». Містифікація, брехня, єзуїтський гумор, театральні декорації для тих, хто тільки-но прибував до Треблінки: «людей, які виходили з потягу, зустрічали якісь дивні дошки, що стирчали на

високих стовпах, із написами німецькою і польською. Про те, що треба митися, а одяг – дезінфікувати; про гроші й прикраси, про документи... Люди стояли в черзі до касового віконця, щоб здати до схову цінні речі, на які навіть виписувалися квитанції».

Цинічна комедія, яку влаштовували кати Треблінки, мала конкретну мету – приспання нормального жаху здорових та здатних до опору людей. «Поки були знайдені засоби опору проти їхньої нової психосоціальної зброї, 90% євреїв уже були на тому світі».

Тим більше вражає масштаб опору, який вчинили в'язні Треблінки та інших таборів смерті саме на території Польщі. Повстання євреїв проти їхніх убивць сталися у 20 гетто та 5 таборах смерті за період з 22 липня 1942 р. по 17 січня 1945 р. (дані наводить перекладач І. Гусєв).

Відомий російський поет Д. Самойлов, замислюючись над особливостями польської національної самосвідомості, писав: «Восстания – польский способ самовывявления. Поляков никогда не удерживало явное несоответствие их военных сил рядом с силами противника, будь то Россия или Германия. Обреченные на поражения, они умели сохранить нутро национальной гордости и, притихнув и даже почти утратив существование, вдруг снова отдышаться и собраться в нацию с сильной и самостоятельной культурой».

Польські євреї у цьому сенсі – справжні поляки. Тим гірше для автора книги усвідомлювати, що саме польський антисемітизм, який сягнув у роки війни за межі зоологічної ненависті, неабияк сприяв тотальному знищенню європейського єврейства. «Коли ми проїжджали повз ринкової площі, серед тих, хто там зібрався, як нам почулося, хтось засвистів, – пише Рохл Ойєрбах. – Ми пам'ятаємо про те, що у Косові-Лацькому зовсім нещодавно було вбито 11 євреїв, що саме в цієї місцевості багато ворожого до євреїв елементу, що саме тут є багаті, люди з достатком та дільці, які розбагатіли внаслідок сусідства з табором смерті» (с. 62–63).

4 липня 1946 р., коли Рохл Ойєрбах закінчувала свою книгу, в польському місті Кельці вибухнув жахливий погром: 42 чоловіки було вбито. Ще до трагедії у Кельцях пасажирів-євреїв викидали з вагонів під час руху потягів. Після погрому такі випадки стали частішими. Серед польських євреїв панував страх. Близько 200 000 з них протягом найближчих місяців залишили Польщу.

Незважаючи на безмежний душевний біль та екзистенціальний відчай, в книзі Р. Ойєрбах немає ненависті та закликів до помсти. В ній панує гірка віковична мудрість єврейського народу й усвідомлення неможливості до кінця збагнути антропологічну та онтологічну природу Голокосту. «Наука знищення», «психологія падіння» не в змозі вирішити «велику психологічну та психосоціальну проблему величезних

масових злочинів гітлерівців. Проблема саме із звичайними, простими, нормальними німцями, які, повною мірою даючи собі звіт у власних діях, зі спокоєм та холоднокровністю добropорядних державних функціонерів робили найжахливіше, що коли-небудь було створено на землі... [курсив Р. Ойєрбах. – Н.Р.] Без жалості, без метушні, розмірено. Та саме тому так небезпечно. Саме тому так незрозуміло» (с. 32).

«Якщо б вони усі були переконливими антисемітами, гітлерівцями, демонами, патологічними вбивцями. Ні! Навіть диявольські дії були звичайними та дріб'язковими. Демонічне та людоджерське розмінювалося на щоденні дрібні гроші. Більша частина – ті, хто в німецькому народі вважався невинними та пересічними, – убивали чоловіків і жінок, старих і хворих, крихітних дітей, яких виривали з рук матерів, при тому що й діти, й матері ридали вголос. Заради чого? У більшості випадків заради дрібних та дріб'язкових мотивів. Боягузи та низькі люди були надзвичайно маленькими, накрученими гвинтиками колосальної злочинної машини» (с. 34).

Розчавлена, понівечена особистість, що її сплюндрувала тоталітарна влада з її пропагандою безмежного національного егоїзму, – ось хто ставав покірним «гвинтиком» пекельної державної машини. Рохл Ойєрбах зробила це відкриття, перебуваючи ще *de profundis*, але яке страшенне підтвердження дала цьому «відкриттю» світова історія другої половини ХХ століття!

Вінцем «моральної шизофренії», про яку йдеться в книзі Рохл Ойєрбах, стає розповідь про табірні музичні оркестри, які нацисти організовували у Треблінці, «маючи на увазі подвійну тему: по-перше, щоби максимально заглушити крики та плач людей, яких женуть на смерть; по-друге, щоб за посередництва музики створити для себе приємні умови перебування у таборі». «Така собі “німецька ідилія”»!

«Серед цих на смерть приречених “Judenscheiße” (єврейського лайна) знаходилося усе, що тільки серце могло зажадати. Ніколи у стародавні часи жоден правитель не мав змоги насолодити свою душу такого ґатунку достатком, коли перемагав який-небудь народ. Справжній “Schlaraffenland” (рай дурня) з невільників, які мали спеціальні таланти» (с. 35).

Перевернута свідомість, перевернутий всесвіт зі своїм планом розвитку культури та мистецтва...

«... Як німці любили єврейський спів! – згадує один з колишніх в'язнів Треблінки. – Вони не тільки не забороняли виконання наших творів, а ще й неодноразово приходили під вікна послухати...

Велике враження на мене справила ця картина: стоять під вікнами убивці та уважно слухають Кадіш – єврейську поминальну молитву за мертвими, яких вони ж і знищили» (с. 58–59).

Цьому місту з книги «На полях Треблінки» красномовно огукується 136-й Псалом Давида: «Над річками Вавилонськими, там ми сиділи та й плакали, коли згадували про Сіона!

На вербах у ньому повісили ми свої арфи, співу бо пісні від нас там жадали були поневолювачі наші, а веселощів наші мучителі: Заспівайте-но нам із Сіонських пісень!» (Пс. 136; 1-3) (Пер. І. Огієнка).

Трагічне коло історико-культурних асоціацій обіймає книгу Рохл Ойєрбах. Знімання волосся у жінок перед їх входженням до газової камери нагадує давній весільний звичай, що зветься «хупе» («весільний балдахін», саме «весілля» в перекладі з івриту І. Гусєва).

«Читачу, чи хочете ви відчути момент стрижки волосся у жінки? З чим його можна порівняти? Хіба ж тільки з «чорною хупе»!» – болісно уточнює Рохл Ойєрбах.

«Шварце хупе» – «чорне весілля»! На думку І. Гусєва, це натяк на «мінгг» – звичай, що існував у євреїв. Під час лиха – епідемій, війн тощо влаштовувалися «хупес» на цвинтарі з метою припинити лихо. Звичайно в такий шлюб вступали сироти, каліки. Кошти на «шварце хупе» збирали зі всієї общини (с. 43).

Німецька ж табірна «шлюбна церемонія» ставала вінчанням зі Смертю...

Рохл Ойєрбах проводить літературну паралель – опис відрубаної голови Марії Стюарт в однойменному романі Стефана Цвейга: «Усі дивляться в заціпенілості: перед нами примарна картина – стрижена сива голова старої жінки.

Є пряма аналогія між стриженою головою шотландської королеви XVI ст. та стриженими головами єврейських жінок у Треблінці. Десь в іншому місці я читала про засудження на смерть – як людське волосся сивіє в одну мить, у той момент, коли ножиці торкаються голови, щоби його зняти.

Єврейські Марії Стюарт були у Треблінці та інших місцях – у сотнях тисяч місць. У віці, починаючи від 6 років – від перших кісочок» (с. 44).

І ще одна гірка – на цей раз міфологічна – паралель. «Коли євреям наказували роздягатися та здати гроші, практикували залишення “jednego zlotego” (одного золотого) для того, щоб було чим розрахуватись за використання “лазні”. На початку “die Himmelstraße” (“дороги на небо”) у дерев’яному будиночку сидів український охоронець, який і збирав ці золоті на “лазню”» (с. 47).

Так у створеній німцями «die neue Wirklichkeit», де панує нескінченний «Hollenspektakel» («пекельний спектакль»), міфологічний перевізник Харон обернувся на буденного українця, грецький обол – на польський злотий, а царство мертвих, до якого сходить людська душа, – на лазню...

За гіркою іронією долі саме німцями – нацією великих філософів – у своїй історичній практиці було здійснено те, що можна назвати «девальвацією вічності», про яку говорить один з персонажів роману «Преступление и наказание» Ф. Достоєвського: «Нам вот все представляется вечность как идея, которую понять нельзя, что-то огромное, огромное! Да почему же непременно огромное? И вдруг, вместо всего этого, представьте себе, будет там одна комнатка, эдак вроде деревенской бани, закоптелая, а по всем углам пауки, и вот и вся вечность».

Наприкінці книги її культурно-міфологічні підтексти набувають жахливого космогонічного масштабу: розрита, розвержена земля, що викидає нагору людський прах, свинцеве, низьке небо сходить на землю молочно-сірим туманом, і ніч насувається на трєблінські поля – вічна Темрява, що була до Божого сотворіння Всесвіту...

«– Звідки він взявся – такий густий туман? – спитав один з тих, хто сидів в машині.

– Над цим місцем завжди стоятиме туман, – відповів один з трєблінців.

І я бачила цілком впевнено, бачила, що він хоче ще щось сказати. Щось важливе та глибоке, щось таке, чого він ніколи у своєму житті не казав. Але він не зміг» (с. 63).

«Далі – тиша», – згадаємо останні слова Гамлета, принца датського...

Далі – Пам'ять і Біль...